

A GYERGYÓSZENTMIKLÓSI KOTTÁS KÓDEXTÖREDÉK*

Tárgytörténet

A töredéket tartalmazó csonka pergamen fóliót¹ Bernád Rita Magdolna főegyházmegyei főlevéltáros (Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség) közreműködésével, 2019 decemberében fejtették le hordozókönyvről. Ez egy, a gyergyószentmiklósi Szent Miklós-plébánia régi könyvtárában őrzött 16. századi prédikációs könyv volt. A lefejtés a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár csíksomlyói restaurátorműhelyében történt, Benedek Árpád végezte.

Megjegyzések a liturgikus és zenei tartalomhoz

A fragmentum az Áldozócsütörtök (*Ascensio Domini*) utáni szombat és vasárnap, valamint Pünkösöd vigíliája zsolozsmáiból őrzött meg részeket.

A hordozókönyv borítójával szolgáló töredék külső oldala sokkal inkább ki volt téve a viszontagságoknak, mint a belső oldal, s így a rajta fennmaradt tételek rendkívül nehezen rekonstruálhatók. E külső oldal az eredeti fólió rektója volt, s feltehetően az Áldozócsütörtököt követő szombati matutínium két responzóriumát (a *Non turbetur* responzóriumot a korábban, az Áldozócsütörtöki matutíniumban bizonyára már lejegyzett s ezért itt csak rövidített *Nisi ego abiero* verzussal, valamint a teljesen kikottázott R. *Exaltare Domine* + V. *Cantabimus et psallemus* tételeket), továbbá a laudes Benedictus-antifónáját (*Dominus quidem Iesus*) tartotta fenn.

A verzón a rubrikázott *Alleluia. Regem ascendentem* invitatórium mellett három antifóna szövege és dallama rekonstruálható, kettő közülük csaknem hiánytalanul. Az anyagodexben az egyes köznapok laudésében és vesperásaiban énekelt evangélium-antifónák

feltehetően egyfajta ciklusként lejegyezve követték egymást; a szóban forgó liturgikus időszak tételanyagának effajta szerkesztésmódjával találkozunk a késő középkori zsolozsmaforrások (köztük a magyarországiak) többségében.² A verzó első sorának elején kibetűzhető [*allelui*]a a *Benedictus* kanticum kezdőszavával a *dominica post Ascensionem* laudese zárótételének (*Benedictus*-antifónájának) torzója. Mind az *alleluia* szövege, mind pedig a *Benedictus* fölötti zsoltdifferencia utolsó hangjai (*gag*) arra utalnak, hogy e torzó a *Dum* (vagy *Cum*) *venerit Paraclitus quem ego mittam vobis, spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testimonium perhibebit de me, alleluia* szövegű, 8. tónusú antifónából származik.³ Az egy szó és mindössze néhány hang alapján azonosítható tétel után a *dominica post Ascensionem* második vesperásának hasonló szövegkezdetű, mind szövegében, mind pedig dallamában épen maradt Magnificat-antifónája (*Cum venerit Paraclitus, quem ego mittam vobis a Patre, spiritum veritatis, ille testimonium perhibebit de me alleluia, et vos testimonium perhibebitis, quia ab initio mecum estis, alleluia*) következik. A pünkösdi énekkészlet több hasonló szövegű antifónája közül ez az 1. tónusú *Cum venerit* szimmetrikus-szakaszos fölépítésével feltehetően a gregorián újabb stílusú kompozíciói-kompilátumai közé tartozik. Forrásai csaknem kizárólag a közép-európai térségből származnak. A töredéken olvasható dallam a mikrovariánsok szintjén is meg egyezik a központi magyarországi antifonálékban lejegyzett dallamalakkal.⁴

A verzó utolsó sorában rubrika vezeti be Pünkösöd vigíliájának zsolozsmáját. A csak rubrikázott *Alleluia. Regem ascendentem* minden bizonnyal az invitatórium-antifóna, amelyet – immár kottázva – a vesperás *Si diligitis me mandata* Magnificat-antifónája követ.

* A budapesti ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténeti Osztályán működő „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis – Kottás kódextöredékek a középkori Magyarországról* című weboldalán az F657 szám alatt (lásd <http://fragmenta.zti.hu/antiphonale-s-15-1-csonka-folio-gyulafehervari-foegyhazi-megyei-leveltar-gyergyoszentmiklosi-gyujtoleveltara-nr-92-boritojal>) szereplő töredékleírás bővített, nyomdai változata.

¹ F657 / ANTIPHONALE s. 15, 1 csonka fólió, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára.

² DOBSZAY László 2004, 142–143, 268, 286, 318.

³ SZENDREI Janka – DOBSZAY László (ed.) 1999, 8400; online: <http://melodiarium.zti.hu/cantus-officii/antiphonael, Ant-8400>.

⁴ Uo., 1440; online: <http://melodiarium.zti.hu/cantus-officii/antiphonael, Ant-1440>.

Ez utóbbi az európai gregorián énekkészlet általánosan elterjedt tétele, mely a püünkösöd hetének evangéliumi antifónájaként, illetve (elsősorban a korai monasztikus és ferences forrásokban) Fülöp és Jakab apostolok zsolozsmájában kapott helyet.⁵ Eltérést tapasztalunk tonális értelmezésében: a kisebb variánsoktól eltekintve azonos dallamot a záró *alleluia* transzpozíciójától függően egyes források *g*-re zárva a 8. tónushoz rendelik, míg mások (töredékünk is) *e*-n befejezve 3. tónusúként értelmezik. Ha hihetünk a Cantus index adatainak, gyakoribb az antifóna 8. tónusú értelmezése – ekként határozza meg a nyugat- és közép-európai források többsége.⁶ A monasztikus (bencés, ciszterci), illetve a premontrai és a ferences hagyományt képviselő kódexek, köztük a budapesti Egyetemi Könyvtár 14. századi ferences antifonáléja⁷ azonban, hasonlóan a francia térség szekuláris kurzust követő forrásaihoz,⁸ túlnyomórészt 3. tónusú alakját tartalmazzák. A középkori magyarországi reprezentatív egyházmegyes források közül mindössze az Isztambuli Antifonáléban fordul elő,⁹ töredékünkkel egyezően ugyancsak 3. tónusúként.¹⁰ Az antifóna magyarországi forráshelyzetét tekintve, a gyergyói töredék adata különösen értékes és hiánypótló. Nem zárhatjuk ki – bár ennek igazolásához további forrásadatokra van szükség –, hogy benne az eredeti antifonále által képviselt szűkebb térség liturgiaváltozatának hagyományos vonása maradt fenn.

Megjegyzések a notációhoz

Négy vékonyan húzott vörös kottavonalon feketé hangjegyek olvashatók négy sorban, keretvonal nélkül. Az antifonále-levelel az alsó rész maradt fenn, a legfelső kottasor a kimetszés miatt töredékes, egy része hiányzik. Az sajnos nem derül ki, hány kottasor lehetett az eredeti kódexfólión. C- és f-kulcs látható a sor elején – a magyar hagyományra jellemzően együtt szerepelnek. Különleges a c-kulcs rajza, az elnyújtott felső eleméből kifutó hajszálvonal, amelynek többszöri megjelenése kizárja a véletlenszerűséget. A Gyergyói Graduáléban¹¹ is láttuk ugyanazt a c-kulcs rajzot – a kulcs felső elemének lefutó vonalkáját –, talán ebből is a két forrás hangjelzésének rokonságára következtethetünk (lásd majd még a *clivis* és a *pes* szerkezetek analógiáit).

A fóliót gótikus tollkezeléssel notálták, azaz a neumák egyes elemeit megvastagították, felnagyították, emellett a neumák tagolásában is kimutatható a korabeli metzi-német gótikus notáció hatása, különösen a kotta alapegységét képező *punctum* mértanian szabályos rombuszaiban. A 15. századi közép-európai gregorián kéziratokban ez a legelterjedtebb írásmód: a hangok-neumák kottaképe rendkívül egységessé válik. A nagy hangméretek és az olvashatóság elsősorban a templomi éneklést könnyítette meg. A késő középkorban ugyanis többnyire már nem emlékeztetből, hanem kottából énekeltek: a kóruskönyvet egy állványon tartották, a szertartás során azt állták körül. Más gotizáló kottaíráshoz hasonlóan, a töredéken is a rombusz alakú *punctum* az írás alapegysége, amely bizonyos neumákban (*pes*, *clivis*, *scandicus*) vonalas elemekkel egészül ki: e kötőelemek az archaikus 7-es alakú *clivis* kivételével (lásd a nagyobb hangközt, például tercet ugró formát) elválnak a hangfejtől, az írás tagoló szerkezetű.

A 15. századi gotizálás során Közép-Európában többnyire az adott helyi íráshagyomány neumáit alakították át, így vált ez az új notációfajta nagyméretű, reprezentatív kódexek írására alkalmas rendszerré, úgy, hogy nem vesztette el teljesen helyi jellegzetességeit, neumáit. A fragmentumon szereplő hangjelzés is hagyományörző keverékírás: a korabeli divatos elemek (rombusz hangfej, tagolt *pes*) mellett felismerhetjük a magyar/esztergomi írás szerkezeit, sőt, annak kelet-magyarországi periférikus elemeit is. Hazai forrásokra jellemző a már említett 7-es alakú *clivis* változat, ugyanakkor a hosszú ferde felső elemmel megrajzolt forma kifejezetten kelet-magyarországi jellegzetesség. Szintén főként keleti hagyományörző iskolákból és a pálosoktól dokumentálható a *clivis* két *punctum*-ra tagolódo speciális szekundot lépő formája. Hasonló változatosság tapasztalható a háromhangos ereszkedő neumánál, a *climacusanál*: esztergomi karakterisztikum a kettős ponttal induló jel, amelynek iránya a késői metzi-német keverékírásokhoz hasonlóan jobbra dől a töredék kottájában, ugyanakkor itt az uralkodó egy függőleges irányzékú, egyetlen ponttal induló verzió is, amely a neuma-összetételek archaikusan függőleges pontsoraival együtt kottaképet meghatározó elem. Vagyis a pontsorok megdöntése alkalmoszerű ebben a kottában. Az egyes hangokat

⁵ Lásd <http://cantusindex.org/id/004886>.

⁶ Uo.

⁷ Ferences antifonále s. 14, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Cod. Lat. 122, a *Si diligitis me* antifóna a f. 57 versón.

⁸ Pl. Breviarium notatum s. 14, Paris, Bibliothèque nationale de France – Département des Manuscrits, latin 15181 (f. 343v); Antiphonale s. 12, Paris, Bibliothèque nationale de France – Dé-

partement des Manuscrits, latin 1090 (f. 88r).

⁹ Magyarországi (esztergomi hagyományt képviselő), 1360 körül készült antifonále, ma Isztambulban: Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42. Hasonmás kiadása tanulmányokkal: SZENDREI Janka et al. (ed.) 1999.

¹⁰ Isztambuli Antifonále, f. 109v.

¹¹ Gyulaféhevár, Batthyaneum, R. IX. 57.

a kottavonalakhoz és vonalközökhöz képest általában kicsire méretezték, így nem kényszerül őket ferdén írni a notátor. A középkori magyar notációra jellemző a *scandicus* itt látható formája is (sajnos csak összetételben maradt fenn a levélrészén), amely már nem kötött, hanem újszerűen tagolt alakzat. Középső vonalas eleme őrzi a régi esztergomi kötés emlékét – a neuma nem a metzi-német *punctum + punctum + virga* szerkezet. Az írás legkorszerűbb neumája a tagolt *pes*, amely a régi fordított *s*-alakzat helyett két részre bontott írásjel (*punctum + virga*). Bár a tagolás határozott, archaizáló marad, a második elem, amely nem mereven szögletes, hanem kampós formájú, a korabeli gyakorlati, kurzív hangjelzés befolyását mutatja.

A notációban olyan elemek is felfedezhetők, amelyek kifejezetten erdélyi szkriptóriumra utalnak.¹² A *custos*, azaz őrhang az ún. felvidéki jelváltozat variánsa. Itt egyéni alakban szerepel, amelyhez analó-

giákat erdélyi forrásokban láttunk eddig: különösen közel áll e formához a Csíksomlyói Cantionale¹³ őrhanga. Ez utóbbi forrásban az íráskép hasonló megszervezése, ti. a tömörebb/szellősebb részek sajátos változtatása a zenei tételben szereplő hangok-melizmák mennyisége szerint (tudniillik, a mozgalmasabb dallamok esetén zsúfoltabb a kotta) szintén útmutató lehet a proveniencia meghatározásakor. Figyelmet érdemelnek a rendkívül hasonló, finom és vékony tagolóvonalkák, illetve a neumaelemek hajlékony, kerekded vagy csepp formájú részletei (például *pes*-szár, *clivis* felső eleme), amelyek erdélyi provenienciájú forrásokban is felbukkannak.

A gyergyói töredék származási és rendeltetési helye véleményünk szerint a jelenlegi őrzőhelytől nem eshetett nagyon távol. A notációs analógiák is arra utalnak, hogy eredetét nagy valószínűséggel a Székelyföldön kereshetjük.

Liturgikus tartalom

Folio	Tempus	Dies	Hora	Műfaj	Incipit	Tónus	Cantus ID	Mel. Num.
nr. 92 recto	Ascensio Domini	Sabbato post Ascensionem Domini	N	R	Non turbetur cor vestrum* (?)	?		
nr. 92 recto	Ascensio Domini	Sabbato post Ascensionem Domini	N	V	Nisi ego abiero* (?)	?		
nr. 92 recto	Ascensio Domini	Sabbato post Ascensionem Domini	N	R	Exaltare Domine alleluia*	7	006681	
nr. 92 recto	Ascensio Domini	Sabbato post Ascensionem Domini	N	V	Cantabimus et psallemus*	7	006681a	
nr. 92 recto	Ascensio Domini	Sabbato post Ascensionem Domini	L	Ab	Dominus quidem Iesus postquam*	1	002419	Ant-1405
nr. 92 verso	Ascensio Domini	Dominica post Ascensionem Domini	L	Ab	Dum venerit Paraclitus quem ego mittam*	8	002043	Ant-8400
nr. 92 verso	Ascensio Domini	Dominica post Ascensionem Domini	V	Am	Cum venerit Paraclitus quem ego mittam	1	002477	
nr. 92 verso	Pentecostes	Vigilia Pentecostes	N	Inv	Alleluia Regem ascendentem		001029	Ant-5009
nr. 92 verso	Pentecostes	Vigilia Pentecostes	V	Am	Si diligitis me mandata mea	3	004886	Ant-3063

A töredék összegző leírása

F657 / ANTIPHONALE s. 15, 1 csonka fólió, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára

Numerus: F657

Műfaj: Antiphonale

Kor: s. 15

Könyvtári lelőhely: Gyergyószentmiklós (Ghe-

orgheni), Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára

Jelzet: nr. 92

Anyag: pergamen

Mennyiség: 1 csonka fólió lefejtve

Oldal magassága: 230 mm (nem teljes)

Oldal szélessége: 360 mm (nem teljes)

Írástükör magassága: 152 mm (nem teljes)

Írástükör szélessége: 252 mm (nem teljes)

Oszlopok száma: 1

¹² Az erdélyi hangjegyírással foglalkozó legfontosabb munkák: SZENDREI Janka 1983, GILÁNYI Gabriella 2019.

¹³ Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, A V/5252.

Sorok száma: 4 kotta- és szövegsor

Kottaszisztéma magassága: 21 mm

Írás: gothica textualis

Notáció: késői esztergomi notáció (erdélyi)

Notáció/megjegyzések: 4 vörös vonal, c-kulcs, f-kulcs, jellegzetes peremvidéki custos

Hordozó 1.: a gyergyószentmiklósi Szent Miklós Plébánia régi könyvtárában őrzött 16. századi prédikációskönyv

Hordozó 2.: előbbi borítójából leválasztott pergamen töredék

Tartalom: Dominica in octava Ascensionis Domini, vigilia Pentecostes, infra octavam Ascensionis, responsoria in matutinis, antiphonae in evangelio

Származás: magyarországi (Erdély)

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretnénk köszönetet mondani Bernád Rita Magdolna főegyházmegyei főlevéltárosnak (Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség), aki fölhívta figyelmünket a töredékre, megszervezte restaurálását, önzetlenül a rendelkezésünkre bocsátotta annak digitális másolatát, s az alapvető kodikológiai-könyvészeti adatok elküldésével is segítette munkánkat. Külön köszönettel tartozunk Benedek Árpádnak a fragmentum restaurálásáért.

Czagány Zsuzsa – ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest, Táncsics Mihály u. 7.;
czagany.zsuzsa@abtk.hu

Gilányi Gabriella – ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest, Táncsics Mihály u. 7.;
gilanyi.gabriella@abtk.hu

Irodalom

DOBSZAY László

2004 *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/A Esztergom / Strigonium (Temporale)*, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

GILÁNYI Gabriella

2019 *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben – Mosaics from the Plainchant Tradition of Transylvania. Interpreting the 14th-Century Antiphoner Fragments at Güssing (Resonemus pariter 1. Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez – Studies in Medieval Music History; szerk. Czagány Zsuzsa)*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest.

SZENDREI Janka

1983 *Hangjegyzések a középkori Magyarországon (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4.)*, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

SZENDREI Janka et al. (ed.)

1999 *Az Isztambuli Antifonále (1360 körül) / The Istanbul Antiphonal (about 1360)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZENDREI Janka – DOBSZAY László (ed.)

1999 *Monumenta Monodica Medii Aevi V. Antiphonen*, Bärenreiter, Kassel–Basel.

Fragmentul de codice cu partituri, din Gheorgheni

(Rezumat)

Fragmentul de codice descoperit în 2019 de Rita Magdolna Bernád, arhivar-șef al Arhivei Arhidiecezane Romano-Catolice de Alba Iulia, în vechea bibliotecă a Parohiei Romano-Catolice Sf. Nicolae din Gheorgheni, s-a păstrat pe un trunchi al unei foi de pergament folosită în copertarea unei cărți de predici din secolul al XVI-lea. După îndepărtarea și restaurarea foii, copia digitală a fragmentului a fost analizată de membrii Grupului de Cercetare în Fragmentologie Muzicală Digitală „Momentum” al Institutului de Muzicologie din Budapesta.

Fragmentul provine dintr-un antifonar cu partituri, pentru uz laic, și a păstrat antifoane și responsorii cântate în perioada Înălțare-Rusalii. Melodiile și notația muzicală a partiturilor reconstruibile sugerează o copiere și utilizare a codicelul părinte nu departe de locația actuală a fragmentului – în Țara Secuiească.

Notated Codex Fragment from Gyergyószentmiklós (Gheorgheni)

(Abstract)

The fragment discovered in 2019 by Rita Magdolna Bernád, chief archivist of the Roman Catholic Archdiocese of Alba Iulia in the old library of the parish of Gyergyószentmiklós, was used as the cover of a 16th century sermon book. After its removal and restoration, the digital copy of the fragment was analysed by the members of the “Momentum” Digital Music Fragmentology Research Group of the Institute of Musicology, Budapest.

The fragment is a torso of a 15th century parchment leaf from an antiphonal created for secular use, preserving antiphons and responsories of the Ascension–Pentecost period. The melodies and music notation of the surviving and reconstructible chants suggest that the parent codex was copied and used not far from the fragment’s present-day location in Székelyföld.

1. ábra A gyergyószentmiklósi kottás kódextöredék (recto)

2. ábra A gyergyószentmiklósi kottás kódextöredék (verso)